

Werken aan werkloosheidsbestrijding in Breda De gemeentelijke arbeidsbemiddeling 1914 – 1941

door

VROUKJE MUNTJEWERFF-VAN DEN HUL

Inleiding

In de 18e en 19e eeuw werd werkloosheid beschouwd als een sociaal-psychisch probleem van de werkloze zelf. Hij beschikt niet over de juiste instelling en vaardigheden, eist een te hoog loon of is gewoon te lui om te werken. De overheid liet de werklozen aan hun lot over en diende daarmee volgens de regels van de klassieke economie het algemeen belang, maar vooral ook het eigen belang. In de 19e eeuw begonnen arbeiders zich te organiseren om betere werkomstandigheden af te dwingen. De vakbonden maakten een begin met een systeem van onderlinge werkloosheidsverzekering en stichtten particuliere arbeidsbeurzen.

Langzamerhand drong het door dat werkloosheid eerst en vooral een economisch probleem is waardoor mensen buiten hun schuld kunnen worden getroffen. De Eerste Wereldoorlog bracht de discussie in een stroomversnelling. De toegenomen invloed van de arbeidersbeweging en het invoeren van het algemeen kiesrecht als reactie op revolutionaire dreiging hielpen daarbij.

De interpellatie van Troelstra

In 1909 hield de SDAP-er P.J. Troelstra een interpellatie in de Tweede Kamer over de sterk toegenomen werkloosheid. Als gevolg daarvan werd een Staatscommissie ingesteld, die de regering moest adviseren over middelen om werkloosheid te bestrijden en te voorkomen. In 1914 (kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog) kwam het eindverslag waarin de commissie gericht overheidsingrijpen onder meer op de gebieden werkloosheidsverzekering, arbeidsbemiddeling en werkverschaffing bepleitte. Door de grondige analyse van de economische factoren die werkloosheid tot gevolg hadden, gaf de commissie een rechtvaardiging voor overheidszorg buiten de armenzorg om.¹ Voorbij was de tijd dat elitaire en conservatieve gemeenteraden alles op hun beloop konden laten. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hielp daarbij een handje.

Dit artikel beschrijft het ontstaan en het moeizame bestaan van de gemeentelijke arbeidsbeurs in Breda. Het andere aspect van werken aan werkloosheidsbestrijding, namelijk werkverschaffing en werkverruiming, komt in een volgend artikel aan de orde. In het collectieve geheugen van de 'crisistijd' speelt dat onderdeel een belangrijke rol.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam de arbeidersbeweging op als gevolg van de industrialisering. Vooral de socialisten wezen op het recht op arbeid en op ondersteuning als die arbeid ontbrak. Sommige vakbonden kenden een onderlinge werkloosheidsverzekering. Daaruit konden werkloze leden die premie hadden betaald, voor korte tijd een (geringe) uitkering krijgen. In langdurige perioden van werkloosheid raakten de kassen echter snel uitgeput. Als vanouds waren de arbeiders dan weer aangewezen op de armenzorg. Daartegen ontstond steeds meer weerstand. Een valide arbeider, in staat en bereid om te werken, moest de vernederende gang naar de liefdadigheid bespaard blijven, was de gedachte.

Voorstanders van overheidssteun aan de werklozenkassen wezen op het zgn. Gentse stelsel. De Belgische gemeente Gent gaf een subsidie op de uitkeringen, die vakbonden aan hun werkloze leden gaven. Met dit model voor ogen kwamen er in verschillende Nederlandse steden gemeentelijke werkloosheidsfondsen tot stand. Voorlopig hield het rijk zich afzijdig; pas in 1914, onder druk van de oorlogsomstandigheden, kwam er rijkssubsidie voor de werklozenkassen.

Nauw verbonden met een werkloosheidsfonds was de arbeidsbemiddeling. Door het aanbieden van werk konden 'arbeidsschuwen' en 'beroepswerklozen' onderscheiden worden van echte werklozen. In gemeenten waar een werkloosheidsfonds bestond, kwamen daarom ook arbeidsbeurzen van de grond. In 1908 waren het er al zoveel dat er een Vereniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen werd opgericht. Die moest de contacten tussen de verschillende gemeentelijke beurzen tot stand brengen.

De gemeenteraad van Breda echter volhardde in haar afwijzende houding ten aanzien van maatregelen om de voortdurend aanwezige werkloosheid te bestrijden. Daarom namen de vakorganisaties zelf initiatieven. De Bredasche Bestuurdersbond, de lokale socialistische vakbondskoepel, richtte in 1908 een 'Voorlopig Comité tot Hulp aan Werkeloozen' op. Dit zamelde geld in en hield een enquête onder de werklozen. De R.K. Volksbond sloot zich hierbij niet aan: die concludeerde op grond van eigen onderzoek dat het met de nood wel meeviel en dat dus de socialistische actie overbodig was.

De burgemeester kwam tot dezelfde conclusie op grond van de uitkomsten van een enquête onder de werkgevers. Dezen ontkenden dat ze veel werknemers hadden ontslagen en dus kon er geen sprake zijn van buitengewone werkloosheid. De Bredasche Bestuurdersbond had een absoluut ongemotiveerde beweging op touw gezet. Het katholieke Dagblad voor Noord-Brabant vond *dat de burgemeester in dezen voor zijn krachtig en doortastend optreden een woord van warme hulde wel verdient!*²

Maar eind 1908 ontstond toch, en wel op initiatief van de Volksbond, een eenheidscomité van socialistische, protestantse en katholieke verenigingen. Doel: bestrijding van de hoge werkloosheid in Breda en omgeving, de dorpen Princenhage, Ginneken en Teteringen. Dit gebied kan als één arbeidsmarkt worden beschouwd. Volgens het comité zouden er in dit gebied 300 werklozen zijn. Het eerste socialistische raadslid, dr. Jan van den Brink, zat in het bestuur samen met Wilhelm Mentink, mede-oprichter van de Bredase afdeling van de R.K. Volksbond. Het comité richtte

een adres aan de raad waar bijgevoegd werd een lijst van 113 werklozen. Zij vragen: *spoedige uitvoering van gemeentewerken door inwoners der gemeente en f 1500,- voor steun aan werklozen.*

B&W kwamen opnieuw na onderzoek tot de conclusie dat de stand der werkloosheid niet kritiek was en maatregelen dus niet nodig waren. De toestand der minderbedeelden was juist zeer gunstig door de zachte winter. De inbreng bij de bank van lening was zelfs minder dan in voorgaande jaren en voor eventueel sneeuwruimen (als werkverschaffing) hadden zich maar enkelen gemeld. 83 personen van de lijst met werklozen kwamen niet in aanmerking voor steun wegens dronkenschap, staken, ouderdom of ze hebben werk, stelde de rentmeester van het Burgerlijk Armbestuur vast. Bovendien was steun aan werklozen een taak van de liefdadigheid, zoals het Burgerlijk Armbestuur of de Vincentiusvereniging en niet van de gemeente.³ De raad was het met het college eens, zoals gewoonlijk in sociale kwesties.

Maar wie had er nu eigenlijk gelijk? De verslagen van de Kamer van Koophandel geven informatie over aantallen werknemers per bedrijf per jaar⁴. Daaruit blijkt het volgende:

1907	43 kleine bedrijven	totaal	1021 werknemers
1908	45 kleine bedrijven		933 werknemers
1907	11 grote bedrijven met meer dan 100 werknemers	totaal	1312 werknemers
1908	12 grote bedrijven		1349 werknemers

Per saldo dus 51 arbeidsplaatsen minder in 1908 op een totaal van 2333 in 1907 terwijl de bevolking was toegenomen met 656 zielen tot 27.825. Deze cijfers hebben alleen betrekking op volwassen mannen werkzaam op Bredase bedrijven en bedrijven in de nabijheid zoals De Etna, de suikerfabriek en de betonfabriek van Stulemeyer.

De KvK registreerde echter alleen de arbeidsplaatsen bij bedrijven met meer dan tien werknemers of met mechanische beweegkracht. Kleine ambachtelijke bedrijven zijn dus niet meegeteld. De verslagen melden ook dat er sprake is van een 'geldcrisis'. Het geld is duur waardoor de buitenlandse concurrentie is toegenomen. Grote bedrijven zijn wel in staat dit op te vangen maar de kleintjes hebben het moeilijk. De militaire passamentenfabriek Van Dongen meldt weer een ander probleem. Hier was een groot deel van het werkvolk bijna het gehele jaar zonder werk *vanwege de weinige uitmonstering die de militairen tegenwoordig dragen.*

Ook is in 1908 de koopkracht afgenomen, wat ongetwijfeld consequenties had voor de middenstand. Los-arbeiders zoals sjouwers en grondwerkers vinden we ook niet in de getallen terug. Zij waren vaak 's winters werkloos en dan aangewezen op het Burgerlijk Armbestuur voor een uitkering van een brood en enkele kwartjes per week. In 1908 zijn er 48 gezinnen die tijdelijk ondersteund worden, slechts één meer dan in 1907. Dat er sprake is van een zekere werkloosheid is wel duidelijk. Het comité wenste een andere benadering van werklozen dan tot nog toe gebruikelijk, namelijk aanvullende werkgelegenheid en een aparte uitkering los van armenzorg. Daar was de tijd nog niet rijp voor.

In 1910 kwam er weer⁵ een arbeider in de raad: F.C.J. van Hulten. ‘Nu de actie van het brede comité mislukt was, vroeg hij *om het instellen eener raadscommissie inzake voorbereiden eener regeling voor het verlenen van steun aan onvrijwillig werklozen*. Alleen het liberale raadslid Meeuwesen en de SDAP-er Jan van de Brink steunden hem.’⁶ Een jaar eerder had Van den Brink gevraagd om een tijdelijke commissie tot bestudering van het vraagstuk der werkloosheid en het instituut arbeidsbeurzen. Ook hij kreeg geen steun.⁷ Met enige regelmaat kwamen in de volgende jaren adressen binnen van landelijke en plaatselijke vakbondskoepels die alle vroegen om het instellen van een gemeentelijk werklozenfonds en/of een arbeidsbeurs. De burgemeester hield het werklozenfonds af uit vrees dat Breda ‘een soort asyl van armen en werklozen’ zou worden. Niet geheel onterecht, zoals in 1933 zou blijken.⁸ Eerst moest er samen met de buurgemeenten een arbeidsbeurs komen, vond hij.⁹

B&W maakten niet bepaald haast met het uitbrengen van preadviezen op de adressen. In maart 1914 kwam er eindelijk een voorstel naar aanleiding van een adres uit 1911 (!) van de Bredasche Bestuurdersbond. B&W stelden voor niet over te gaan tot het oprichten van de gevraagde arbeidsbeurs met het argument: de baten wegen niet op tegen de lasten. Van Hulten, in een poging nog wat te redden, wees er op dat arbeidsbeurs en werklozenfonds niet te scheiden zijn. Hij vroeg het voorstel aan te houden tot het preadvies met betrekking tot het werklozenfonds er lag. Zo werd besloten¹⁰. Deze ontwikkeling werd ingehaald door de actualiteit.

De Eerste Wereldoorlog breekt uit

Op zaterdag 1 augustus 1914, in alle vroegte, had Duitsland de mobilisatie afgekondigd en Rusland de oorlog verklaard. Die dag kwam de gemeenteraad bijeen voor haar reguliere vergadering. Valse geruchten over de waarde van het bankpapier, onrust over het opdrijven van de prijzen van levensmiddelen gevoegd bij de onzekerheid of Nederland in de oorlog zou worden meegesleept, zorgden voor een crisissfeer. Burgemeester Van Lanschot maande tot kalmte en riep de steun van Hogerhand in voor het dierbaar vaderland. Van Hulten zag nu zijn kans schoon. Hij betoogde dat er op korte termijn grote werkloosheid kon ontstaan, terwijl tegelijkertijd op het platteland een tekort aan arbeidskrachten heerste door de mobilisatie van het Nederlandse leger. Een tijdelijke arbeidsbeurs kon de vraag aan het aanbod koppelen. Bij de landbouwers zou het meer vertrouwen wekken wanneer dat door de gemeente gebeurde dan door particulieren. De raad nam geen besluit maar na toegezegde steun van gemeentewege vormde zich een commissie om de arbeidsbemiddeling te bevorderen.¹¹ De leden, Van Hulten, de bankier J.M. IngenHousz, de industrieel C.L. Stulemeijer, de Kwattadirecteur A.J.A van Iersel en waskaarsenfabrikant W.J.A. Loomans, gingen enthousiast aan de slag.

Al op 5 augustus ging een brief met vragenlijst uit naar de H.H. Werkgevers van Breda en Omliggende Gemeenten. Daarin legden ze het doel van de tijdelijke beurs uit, namelijk: de H.H. Werkgevers van de nodige werkkrachten te voorzien tot het voortzetten van hun bedrijf. Om algemene werkloosheid te voorkomen, zou de

TIJDELIJKE ARBEIDSBEURS.

WERKLIEDEN,

die door de tegenwoordige tijdsomstandigheden of andere omstandigheden tijdelijk zijn of worden, kunnen zich bij de Raad-
commissie, voornemens om tijdelijke arbeidsbeurs, persoonlijk inschrijven.

Genoemde Commissie behoeft zich zooveel mogelijk om die personen in Breda of in omleggende gemeenten

werk te verschaffen

door samenwerking met patrouns en omleggende gemeentebesturen, om aldus de gevolgen der te vernachten werk-
loosheid zooveel mogelijk te beperken.

WERKGEVERS,

gelyken zich schriftelijk, de werklieden persoonlijk met hunne arbeidsbehoeften om te melden bij genoemde Commissie,
welke zitting zal houden

te Breda, ten stadhuisse, ingang Stadserf,

iedereen werkdag tusschen 12 en 2 uur.

1. Dit affiche werd overal in de stad aangeplakt om de aandacht op de tijdelijke arbeidsbeurs te vestigen.

beurs de werklozen behulpzaam zijn bij het zoeken naar werkgelegenheid. In een bijgevoegde vragenlijst konden de werkgevers aangeven hoe ze de toekomst van hun bedrijf inschatten indien de huidige toestand bleef voortduren en er geen grondstoffen konden worden aangevoerd. Moesten ze werknemers ontslaan? Of waren die juist nodig en waren zij bereid van de bemiddeling der Arbeidsbeurs gebruik te maken om algemene werkloosheid tegen te gaan? Door middel van enorme affiches en advertenties in de dagbladen werd de rest van de bevolking op de hoogte gesteld.¹²

De commissieleden gingen zelf iedere dag van 12 – 2 uur op het Stads erf werklozen inschrijven en contacten leggen met werkgevers. Op 14 augustus telde de lijst al 195 werklozen waarvan er 15 aan werk geholpen werden. Deze 195 vertegenwoordigden een scala aan beroepen: bouwvakkers, grondwerkers, schoenmakers en zelfs een pianist. Wat opvalt echter is het aantal van 80 losse werklieden.¹³ Dit werd een permanent gegeven in de latere werkloosheidsstatistiek. Voornamelijk voor deze groep zou de werkverschaffing in het leven worden geroepen. De heren hielden zich verder niet bezig met verslaglegging. Pas in 1919 kwam er voor het eerst een jaarverslag uit.

Op 3 oktober volgde een raadsvoorstel tot het instellen van een tijdelijk werklozenfonds voor steun aan de werkloosheidskassen. Het ontmoette geen tegenstand meer. Van Hulsten schreef daar later over:

Tot in 1914 was het in vele gemeenten nog eene kwestie of het wel op den weg der gemeentelijke overheid lag, om zich door geldelijken steun aan werklozenkassen met gedeeltelijke zorg voor werklozen te belasten. Het is het uitbreken van den Europeeschen oorlog geweest, die deze aangelegenheid in ons land plotseling tot eene oplossing bracht.¹⁴

En zo was het. WO I kan beschouwd worden als een politieke en sociaal-culturele waterscheiding in de Europese geschiedenis.

Wie was deze Van Hulsten?

Franciscus Cornelis Johannes van Hulsten werd geboren in Breda op 22 januari 1875. Zijn vader was timmerman. Welk beroep Van Hulsten zelf uitoefende is mij niet bekend. Zelf deelde hij mee slachtoffer te zijn van loodvergiftiging¹⁵. Mogelijk was hij schilder of typograaf. Van vakbondsactiviteiten is mij evenmin iets bekend. Rond 1910 speelde hij een rol in de strijd tussen behoudende en liberale katholieken om de kiezersgunst. Johan Vissers, het eerste (protestantse) arbeidersraadslid, stelde zich in 1907 niet meer kandidaat. Van Hulsten diende nu bij de r.-k. kiesvereniging 'Recht en Orde' een motie in om in kiesdistrict III een r.-k. arbeider kandidaat te stellen. District III omvatte de volksbuurten rond de Middellaan, de Leuvenaarstraat en de Haagdijk. Dat gebeurde echter niet en de SDAP-er Jan van de Brink veroverde de zetel met steun van katholieke arbeiders.

In 1909 kwam in district III door tussentijds aftreden een zetel vacant. De dubbeltesleden van Recht en Orde uit de arbeidersstand wilden daar een katholieke werkmanskandidaat. Van Hulsten was hun favoriet. Maar de meerderheid van Recht en Orde oordeelde dat deze niet geschikt was als raadslid. Een groep ontevreden

werklieden stelde nu Van Hulten kandidaat naast de officiële kandidaat van Recht en Orde. Tegen de verwachting in wist Van Hulten de zetel te veroveren. Dat bracht Jan van den Brink tot de conclusie: *De R.K. werklieden hebben hun gehoorzaamheid aan de R.K. heeren opgezegd. Dat is te danken aan de sociaal-democraten!*¹⁶

In juli 1911 waren er weer verkiezingen. Recht en Orde vond nu de tijd gekomen om de bakens te verzetten om de r.-k. arbeidersstemmen te behouden. Waarschijnlijk speelde daarbij mee de vrees dat de arbeiders hun eigen kiesvereniging zouden oprichten. Van Hulten werd dus weer in genade aangenomen. De kiesvereniging maakte een ruk naar rechts door een aantal zittende katholiek-liberale gemeenteraadsleden te wippen. De heren zouden in de ogen van Recht en Orde niet onvervalst katholiek zijn. Zij werden nu kandidaat gesteld door de neutraal-liberale kiesvereniging.¹⁷

De affaire gaf aanleiding tot een venijnige discussie in de kranten van de twee partijen. Zo schreef de afgedankte vrijzinnig-democraat Meeuwessen in het liberale lijfblad 'De Bredasche Courant' dat, mocht het tot subsidiëring komen van een werkloosheidsfonds, Van Hulten de sociaal-democraten daarvan wilde uitsluiten.¹⁸ Van Hulten zelf schreef in het katholieke Dagblad van Noord-Brabant over de vermeende partijdigheid van de liberale burgemeester Van Lanschot. Deze zou bij voorkeur niet-Bredanaars (die doorgaans niet-katholiek waren!) benoemen in hogere functies. Maar Breda was voor de Bredanaars!, vond Van Hulten.¹⁹

Het katholiek-liberale raadslid J.M. Ingenhouz repliceerde daarop met de kwalificaties: Van Hulten is *een onevenwichtig, schreeuwerig, reclamezuchtig man die niets ontziet en zijn dwaas en gevaarlijk fanatisme aanziet voor heilige, gloedvolle overtuiging.*²⁰

Bij de verkiezingen van 1917 bereikte de tegenstelling clericaal – liberaal een hoogtepunt. Dat werd Van Hulten noodlottig. Het liberaal-katholieke raadslid F.F.X. Cerutti had met een aantal geestverwanten een eigen r.-k. kiesvereniging opgericht: 'Schaepman', omdat ze de 'drijfverijen en onverdraagzaamheden' van hun rechtzinnig-katholieke broeders meer dan zat waren. Ze spoorden de arbeiders aan niet op Van Hulten te stemmen, maar op de SDAP-er P.G. Gruys. En inderdaad werd deze gekozen. De arbeiders hadden meer vertrouwen in de socialist dan in Van Hulten, door Van den Brink gekenschetst als *een clericale arbeider, die met den eenen voet vooruit wil, doch met den anderen door de pastoors wordt teruggetrokken.*²¹

In discussie's met Van den Brink zette Van Hulten zich regelmatig af tegen de socialistische beginselen. Hij wees de klassenstrijd af als strijdig met de rooms-katholieke leer. Van de socialistische strijd voor de 'acht-urendag' moest hij niets hebben.²²

Van Hulten's voortdurend ijveren voor een arbeidsbeurs en werklozenfonds, dat ten slotte werd beloond, heeft de indruk achtergelaten dat hij tot het socialistische kamp behoorde. In verschillende publicaties komen we die opvatting tegen.²³ Hij zelf zou er vreemd van opgekeken hebben.

*Hoe het de Arbeidsbeurs verder verging*²⁴

De Bredase arbeidsbeurs was in het leven geroepen om tijdelijk vraag en aanbod op de gemeentelijke arbeidsmarkt met elkaar in contact te brengen en dat alleen

2. Het huis links van de poort was het eerste onderkomen van de permanente arbeidsbeurs. In de twee kamers beneden werd het werk gedaan, Directeur Van Hulsten woonde met zijn ouders op de bovenverdieping.

voor werklozen. Daar was ook de werkwijze op afgestemd. Het was van het begin af duidelijk dat de commissieleden het werk niet alleen af konden. Zij kregen al snel hulp van een onderwijzer wiens school door het leger was gevorderd. In de loop van 1915 nam een secretarieambtenaar het beheer op zich, de eerste, door de gemeente betaalde kracht. Hij runde de hele beurs in z'n eentje en de commissie hield toezicht. Zij stelde eind 1916 voor om de beurs definitief te maken en te koppelen met de werkloosheidsverzekering. Zo zou een controlemiddel op werkwilgheid ontstaan, een belangrijke overweging.

In de zomer van 1917 legde de commissie van beheer het werk neer om een besluit te forceren over een echte arbeidsbeurs. B&W vonden die eigenlijk niet zo nodig. Kwattadirecteur en voorzitter van de commissie, Van Iersel, vond de tijdelijke beurs maar een prulinstelling. Een echte beurs moest actief gaan bemiddelen zoals elders gebeurde. Bovendien moest er een commissie van bestuur komen waarin werkgevers en werknemers vertegenwoordigd waren. Koppeling met het werklozenfonds vond hij essentieel.²⁵

In de raadsvergadering van 2 september 1918 werd eindelijk de definitieve arbeidsbeurs een feit. Van Iersel kreeg zijn zin: een commissie van bestuur bestaande uit twee werkgevers, twee werknemers en de wethouder als voorzitter zou de beurs

besturen. Daarmee benadrukten de participanten gezamenlijk verantwoordelijk te zijn voor de werkgelegenheid, een opvatting die tien jaar eerder nog ondenkbaar was. De vakbonden hadden bedongen dat er bij stakingen niet bemiddeld zou worden. De directeur was ambtshalve secretaris van de commissie en ook belast met de administratie van het werklozenfonds. De beurs verhuisde van het stadhuis naar Annastraat 19.²⁶

De benoeming van een directeur droeg nog de sporen van het clericaal-liberale conflict uit 1917. Er hadden zich 72 sollicitanten gemeld waaronder Van Hulten. Hoewel deze niet behoorde tot de drie die door B&W werden voorgedragen, waren zijn aanhangers in de raad vast besloten: Van Hulten moest het worden. Dat lukte, met de stemmen van de SDAP en de Schaepmannianen tegen. De felste anti-clericaal P.A. Bossers wilde niet meestemmen: hij gooide woedend over het gemanipuleer zijn stembriefje weg.²⁷

Aan het werk

Per 1 januari 1919 toog Van Hulten voortvarend aan het werk. De beurs zou voortaan ook personen inschrijven die ander werk zochten, een verbreding van de taak. De ingeschreven werkzoekenden werden in 29 beroepsgroepen ingedeeld volgens de systematiek van de Vereeniging van Arbeidsbeurzen. Om de veertien dagen moest de werkzoekende de inschrijving vernieuwen en hij moest kennis geven als hij werk buiten de beurs om vond. Inwoners van Ginneken, Princenhage en Teteringen moesten zich inschrijven in Breda. Dit gebied werd als één arbeidsmarkt beschouwd. In 1928 haakte Teteringen af.

De aanvragen van de werkgevers kwamen per post, per telefoon of persoonlijk binnen. Vervolgens moest er een geschikte kandidaat gezocht worden en per post opgeroepen want de beurs beschikte niet over een bode. Bij spoedeisende gevallen ging de klerk op pad om aan huis te waarschuwen. Niet zelden bleek dan dat de betrokkene al werk had maar zich niet had laten uitschrijven. De klerk was E.C.L. Snepvangers die het later tot directeur zou brengen. Hij was in juli 1919 in dienst getreden als het enige personeelslid naast Van Hulten.

Inmiddels was, op voorstel van de Vereeniging van Arbeidsbeurzen, de Bredase beurs ook districtbeurs voor heel West-Brabant geworden. Dat betekende dat zonder verdere kosten personeel van buiten Breda aangetrokken kon worden en dus ook uitgeplaatst. In de West-Brabantse gemeenten waren agentschappen gevestigd met correspondenten. Omdat dit een honoraire functie betrof, werkte het slecht.

Aanvankelijk was de arbeidsbeurs noch bij werklozen, noch bij werkgevers populair. Werklozen schreven alleen in omdat het een eis was van de werklozenkas. Ongeorganiseerden, die bij werkloosheid niets anders te wachten stond dan de armenzorg, schreven zich niet in. Dit waren overwegend fabrieks- en losarbeiders, van oudsher de grootste groep werklozen. Zij bleven doen wat ze altijd gedaan hadden: elke dag alle werkgevers aflopen om naar werk te vragen. De schaal van Breda en omgeving was daarvoor klein genoeg. Werkgevers bleven eerst adverteren en kwamen dan bij de beurs en dat zou juist andersom moeten zijn, klaagde de directeur in zijn jaarverslag. Ook voor gemeentepersoneel werd niet altijd van de arbeidsbeurs

gebruik gemaakt. De districtsarbeidsbeurs functioneerde nauwelijks door de onverschilligheid van de zijde der gemeentebesturen.²⁸

De eerste crisis

Na 1918 was de conjunctuur snel opgeleefd, maar door ontwikkelingen in het buitenland deed zich ook in Nederland begin 1921 een economische crisis voor. In 1923 was het dieptepunt bereikt zoals uit de tabel blijkt.

Tabel uitgeschreven en actief geplaatste mannelijke werkzoekenden 1919 – 1925, agglomeratie Breda²⁹

Jaar	uitgeschreven	actief geplaatst
1919	2199	398
1920	1575	188
1921	2868	305
1922	3600	237
1923	4442	862
1924	3612	709
1925	2906	602

Een aantal uitgeschrevenen wist op eigen kracht aan werk te komen, aantallen zijn niet bekend. De overigen lieten hun inschrijving verlopen zonder bekende reden. Het hoge aantal in 1919 hangt samen met de uitkering uit het Koninklijk Nationaal Steunfonds waarvoor de werkloze zich moest laten inschrijven bij de arbeidsbeurs. De inschrijvingskaart heette dan ook al snel 'steunkaart'. Na het opheffen van het KNS verdween de animo, hoewel de werkloosheid onder losse arbeiders niet was verminderd.

De bovenstaande getallen hebben dus alleen relatieve betekenis: ongeorganiseerden, jongeren en vrouwen schreven zich niet in. Een betrouwbare werkloosheidsstatistiek kwam pas veel later. De bedrijfstakken met de hoogste werkloosheid waren: de bouw, metaal, voedings- en genotmiddelen en losse arbeiders.

De chocoladefabriek 'Kwatta' voerde een wachtgeldregeling in omdat anders een groot deel van het personeel ontslagen zou worden. Gemeente en Rijk subsidieerden deze regeling. Een jaar eerder signaleerde de directeur van de arbeidsbeurs al een tendens om ouderen te ontslaan en jongeren tegen minder loon aan te stellen. *Het doet droevig aan hieronder reeds mensen van 40 jaar te moeten rangschikken*, verzuchtte hij in zijn jaarverslag.³⁰ Het overschakelen van vaklieden op onervaren jongens was mogelijk geworden door de voortgaande mechanisatie in de industrie. Ook werden veel mensen ontslagen als gevolg van de opheffing van hun bedrijf.³¹

Huisvesting

Nog steeds maakten werkgevers een zeer matig gebruik van de beurs. Het slechte resultaat werd geweten aan de bekrompen huisvesting in de Annastraat. Daarom

3. In dit gebouw kon de arbeidsbeurs voor het eerst goed uit de voeten. In 1940 moest het worden verlaten door uitbreiding van de werkzaamheden in verband met de tewerkstelling van werkzoekenden in Duitsland.

werd de beurs in 1922 verplaatst naar de Beyerd 3.³² Inderdaad steeg het aantal plaatsingen in 1923 explosief, maar dit is meer toe te schrijven aan de nieuwe directeur M.E. van Montfoort, die actief de werkgevers benaderde. In 1921 kon Van Hulten wegens zijn gezondheid maar gedeeltelijk functioneren. Hij overleed op 22 maart 1922, slechts 47 jaar oud.

De aanvankelijke tevredenheid over de nieuwe huisvesting sloeg al snel om: in 1924 begon het klagen opnieuw. De verlichting van de wachtruimte liet te wensen over, wat vooral voor vrouwen niet acceptabel was. Er was nog steeds ruimtegebrek. Betere groepen werkzoekenden zagen daarom af van bemiddeling. Ook vrouwen meldden zich bijna niet. Werkgevers waren van mening dat alleen de minder goede arbeiders zich als werkzoekenden aanmeldden en dat zij die wel op een koopje konden inhuren.³³

In 1922 waren de arbeidsbemiddeling en de werkloosheidsverzekering op verzoek van het Ministerie van Arbeid formeel tot een gemeentelijke tak van dienst samengevoegd. In de meeste vergelijkbare gemeenten was dat al eerder gebeurd. De nieuwe 'Gemeentelijke Dienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling' stond onder leiding van de directeur van de arbeidsbeurs. De gemeenteraad benoemde een nieuwe adviescommissie waarin ook weer werkgevers en werknemers gelijk vertegenwoordigd waren en stelde een verordening op. In enkele jaren tijd

had de aanvankelijk tijdelijke beurs zich een vaste plaats verworven. Daar hoorde ook fatsoenlijke huisvesting bij. In 1926 kwam die er eindelijk in de voormalige Bank van Leening aan de Cingelstraat 2.

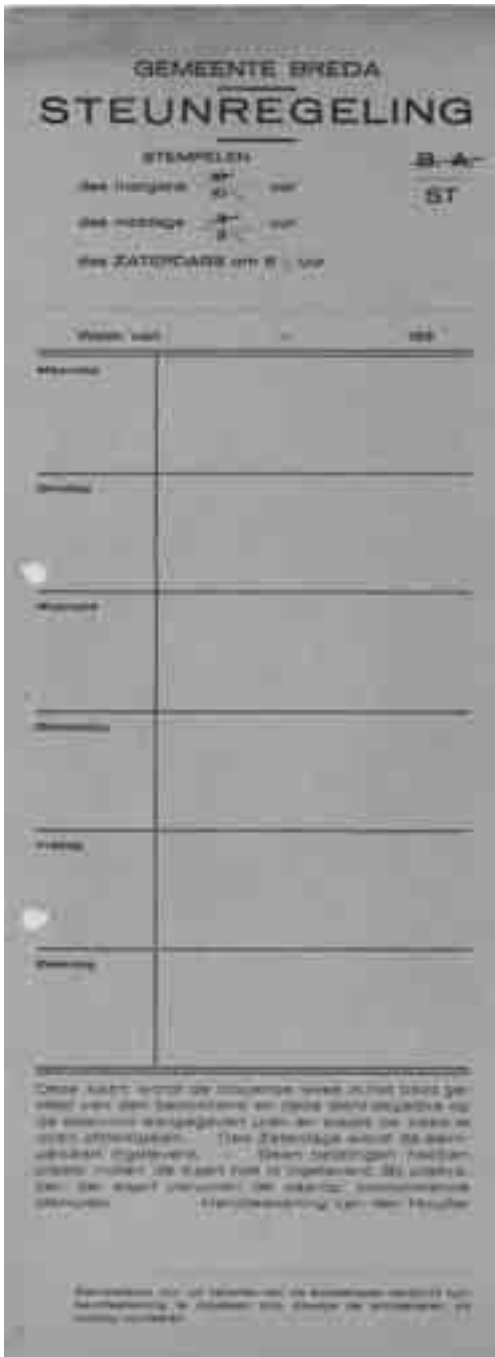
1930: de wereldcrisis zet door

In 1929 was er nauwelijks werkloosheid, de economische toekomst zag er ‘schitterend’ uit, volgens Jan Meyvis, voorzitter van de Bredasche Bestuurdersbond.³⁴ Maar in 1930 keerde het tij als gevolg van de Amerikaanse beurscrisis in oktober 1929. Leek de situatie aanvankelijk mee te vallen, in het tweede halfjaar van 1930 was er sprake van malaise op de arbeidsmarkt. Het aantal ingeschreven volwassen mannen in de agglomeratie³⁵ steeg van 3090 in 1929 tot 6775 in 1931. Onder dit laatste cijfer vielen nu ook de ongeorganiseerde arbeiders die geen lid waren van een werkloosheidskas. Zij waren verplicht zich in te schrijven op het arbeidsbureau om voor een uitkering (de ‘steun’) in aanmerking te komen. Groepen die niet onder de steun vielen zoals vrouwen, mannen boven 60 jaar, zelfstandigen en jongeren, schreven nog steeds niet in. De werkloosheid was dus in werkelijkheid steeds groter dan de officiële cijfers aangeven. Weliswaar steeg ook het aantal plaatsingen, van 680 tot 1039, maar dat is toe te schrijven aan de bemiddeling voor gemeentelijke diensten die nu verplicht waren eerst bij de arbeidsbeurs te werven. Vanaf 1931 steeg het aantal werkzoekenden vrijwel in rechte lijn door tot 1938, met uitzondering van 1933 en 1934. Een verklaring hiervoor heb ik niet kunnen vinden. In de eerste kolom het aantal inschrijvingen, in de tweede kolom het aantal plaatsingen³⁶ Het gaat hier weer uitsluitend over volwassen mannen uit de agglomeratie.

1931	6775	1039
1932	7708	409
1933	7311	485
1934	7047	712
1935	7992	1022
1936	8014	815
1937	9054	976

De toegenomen aantallen leidden tot problemen bij de organisatie. Het personeel was nog uitsluitend bezig met nieuwe inschrijvingen en het verlengen van bestaande. Bovendien moesten de honderden steun- en kasuitkeringstrekkers twee keer per dag komen ‘stempelen’. De Cingelstraat raakte verstopt met werklozen die vaak bleven ‘hangen’, wat problemen met de openbare orde gaf. Het oude gebouw aan de Beyerd, inmiddels verworpen tot opslagplaats, kreeg daarom weer een functie, nu als stempellokaal.

Ook op de Beyerd bleven problemen niet uit. De Bredase Bestuurdersbond deed zijn beklag bij B&W over de grote politiemacht die op het stempelen toezicht moest houden. *Te begrijpen is dat hierdoor de stemming onder de werklozen nog meer wordt geprikkeld en kleine incidenten niet te vermijden waren.*³⁷ De bond vroeg het stempelen te spreiden over meerdere lokalen.

4. Deze stempelkaart was in de crisistijd van de jaren dertig in Breda in gebruik. In mei 1940 kwam door Duits ingrijpen het onverwachte einde.

In 1933 kon daaraan tegemoet worden gekomen omdat de steunverlening los werd gemaakt van de dienst Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. De steuntrekkers moesten voortaan stempelen op de Houtmarkt nr. 11. De trekkers uit de werklozenkas bleven op de Beyerd. Ook op de Houtmarkt gaf het ‘hangen en klitten’ aanleiding tot klachten.³⁸ In totaal moesten er op het dieptepunt van de crisis duizenden stempelaars zijn geweest die allemaal twee keer per dag moesten komen. In 1938 is er sprake van gemiddeld 1638 steuntrekkers per week, alleen Bredanaars.³⁹ Daar komen dan de kastrekkers nog bij. De bevolking van Breda telde ruim 50.000 inwoners. Helaas bestaan er geen Bredase foto’s van de rijen wachtenden. Het moet een treurig gezicht geweest zijn.

Opmerkelijk is het abrupte einde van de stempelplicht. Op 24 mei 1940 werd deze afgeschaft. De Duitse autoriteiten wilden voor alles orde en rust handhaven. Samenscholende stempelaars op straat waren daarvoor niet bevorderlijk. Zo kwam onder Duits regiem een einde aan de dagelijkse, voor velen vernederende gang naar de stempellokalen.⁴⁰

Wettelijke grondslag

Inmiddels had met de Arbeidsbemiddelingswet 1930 de in de praktijk gegroeide gemeentelijke organisatie een wettelijke grondslag gekregen. Iedere gemeente met meer dan 15.000 inwoners was nu verplicht een arbeidsbeurs op te richten. Het land werd verdeeld in districten waar een gemeentelijke arbeidsbeurs optrad als districtsarbeidsbeurs. In feite veranderde er dus weinig aan de organisatie, alleen droeg het Rijk nu een deel van de kosten. De Bredase

beurs bleef districtsbeurs. De interlokale arbeidsbemiddeling was de belangrijkste taak binnen het district. Daar was tot nog toe weinig van terecht gekomen. Het toezicht op de districtbeurzen verhuisde daarom van de gemeenten naar de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Op het bemiddelen binnen de gemeenten zelf had het Rijk geen invloed. Inwoners van de eigen gemeente kwamen soms eerder aan het werk dan betere arbeidskrachten uit het district. Ieder gemeentebestuur was er op bedacht via de arbeidsbeurs de totale steun te verminderen, bijvoorbeeld door onwilligen werk aan te bieden. Werd dat geweigerd, dan kon de steun beëindigd worden.

Nieuwe werkwijze

Naarmate de werkloosheid bleef groeien, verwerd de arbeidsbeurs steeds meer tot een controle-orgaan voor de steunverlening. Aan feitelijke bemiddeling viel weinig eer te behalen, de aanvragen van werkgevers liepen sterk terug. Bij zo'n overvloedig aanbod was voor hen de beurs overbodig. Kwatta bijvoorbeeld, die mannen verving door goedkopere jongens, wierf zelf op grote schaal in de wijde omgeving van Breda.

Landelijk ging het denken over oplossingen van de werkloosheid steeds meer in de richting van her- en omscholing en betere verdeling van arbeid. De arbeidsbemiddeling moest veel meer dan vroeger streven naar de juiste man op de juiste plaats. Dit vanuit de gedachte dat volledige werkgelegenheid voortaan een utopie zou zijn. In de lijn van deze gedachte lag de nieuwe werkwijze.

In 1937 werd hiermee gestart. Door het invullen van een formulier, *want daarmee wordt haastig antwoorden en oppervlakkigheid voorkomen*, moesten de kwaliteiten van de werkloze duidelijk worden. De formulieren vroegen o.a. naar vakbekwaamheid, gedrag en loon. Voor een oordeel over het gedrag was de vroegere werkgever de informant. Het was geen vrijblijvende actie want aan de directeur van de Rijksdienst moest 2x per maand het aantal ingeschrevenen per beroepsklasse worden opgegeven, gesplitst naar zeer geschikt, geschikt en minder geschikt. Een werk van praktisch nut maar wel moeilijk, vond de directeur.⁴¹ Dat is wel begrijpelijk, want in feite velde hij het oordeel wie er nooit meer aan het werk zou komen. Maar ook: *De nieuwe methode is succesvol maar leidt tot overvolle wachtkamers.*⁴²

Om het succes te illustreren een greep uit het lijstje plaatsingen als gevolg van de nieuwe methode: een timmerman en twee fabrieksarbeiders gingen voortaan door het leven als ijscoventer, terwijl een orgelbouwer juist als arbeider de fabriek in ging, evenals een rijwielhersteller. Twee monteurs kregen daarentegen een plaatsje als leerling-rijwielhersteller. In de lijn van de regeringspolitiek werd ook de herscholing opgepakt. Voor leer-werk banen was rijkssubsidie beschikbaar. In Breda leverde de regeling niet veel resultaat op want de meeste bedrijven wilden niet meedoen. Alleen de machinefabriek Breda en de IGB plaatsten enkele mensen.

Bureau voor Beroepskeuze

Als instrument voor 'de juiste man op de juiste plaats' ideologie waren al in de jaren twintig beroepskeuzebureaus van de grond gekomen. Zij moesten informatie verzamelen, te beginnen met de schoolverlaters.

In 1922 fungeerde in Breda een R.K. Openbaar Bureau voor Beroepskeuze dat bij gebrek aan deskundigheid en vooral aan financiën een jaar later het werk moest staken. Na reorganisatie in 1925 waarbij deskundigen met name uit de onderwijswereld hun belangeloze medewerking hadden toegezegd, vroeg het bureau bij B&W subsidie aan. Na eindeloos inlichtingen inwinnen bij een aantal gemeenten, lieten B&W in 1927 weten *dat het instituut nog niet in het stadium verkeert om daarvan zooveel verwachting te koesteren dat de gevraagde bijdrage [f 500,-] verantwoord zoude zijn*. Burgemeester Van Sonsbeeck vond beroepskeuzevoorlichting geen gemeentelijke taak. De werkgevers moesten maar over de brug komen. De SDAP dacht daar anders over.

In 1928 diende SDAP-er Meyvis een motie in bij de begrotingsbehandeling. Hij drong daarin aan op het oprichten van een gemeentelijk bureau voor beroepskeuze verbonden aan de arbeidsbeurs. In Tilburg bestond zo'n bureau al langer. De directeur, A.J.A.C van Delft, zag de arbeidsbeurs niet als een passief inschrijfcentrum, maar als een actief bemiddelingsorgaan. Daarvoor was kennis nodig van de capaciteiten van de toekomstige werknemer. Meyvis wilde dat model ook voor Breda.

De burgemeester liep er niet warm voor, want *er zijn vele andere zaken van urgentere aard*. Hij zegde wel een praeadvies toe. Na onderzoek bij twee gemeenten met particuliere bureaus was de conclusie dat zo'n bureau het beste past bij Breda.

De particuliere activiteit, ook van medische en pedagogische zijde treedt daar het best naar voren. Bovendien zal dit de belangstelling der bevolking bevorderen. In feite was dit een verwijzing naar het zieltogende r.-k. bureau dat met weinig financiële steun van particuliere zijde weer aan het werk te krijgen moest zijn. SDAP- woordvoerder Rippen stelde cynisch vast: *dit prae-advies is klaargemaakt volgens het hier bekende recept: 50% Jantje van Leiden en 50% Kluitje in het Riet, met als slot het verzoek aan de meerderheid om dit voorstel s.v.p. even den nek om te draaien*. En helemaal ongelijk had hij niet.⁴³

Er bleef niets anders over dan te proberen het r.-k. bureau weer op de been te helpen. Daarvoor kwam dr. J.E. de Quay, psycholoog uit Tilburg, naar Breda om een lezing te houden voor geïnteresseerden met als onderwerp: Het belang van de bureaus voor beroepskeuze. Op 24 januari 1929 ging het gereorganiseerde bureau van start in een lokaal van de arbeidsbeurs. Er hadden zich nieuwe vrijwilligers aangemeld, hoofdzakelijk uit de onderwijswereld. Zij moesten de pupillen ontvangen en een advies uitbrengen. De Kamer van Koophandel steunde financieel, maar toch was er doorlopend geldgebrek. In 1929 deden 35 jongens een beroep op het bureau.⁴⁴ Voor meisjes was alleen een carrière als daghitje of fabrieksarbeidster weggelegd. Naarmate de werkloosheid onder jongens steeg, verminderde de animo. Het had niet veel zin, getest te worden voor een beroep zonder enig perspectief.

In 1938 ondernam burgemeester Van Slobbe, die in 1936 Van Sonsbeeck was opgevolgd, een poging de zaak wat op te krikken. Inmiddels had een wetenschappelijk hulpmiddel voor de schifting zijn intrede gedaan: de psychotechniek. Het Amsterdams Psycho-Technisch Laboratorium bood door het hele land zijn diensten aan. Zo ook aan Breda. Burgemeester van Slobbe zag wel wat in de nieuwe methode maar vond de kosten te hoog, wat wel begrijpelijk was. In 1938 kon de gemeentebegroting voor het eerst alleen sluitend worden gemaakt door rijksbijdragen uit het Werkloosheidssubsidiefonds. De gemeente was dus zelf armlastig geworden. Daarom

schreef hij een brief aan de werkgevers en nodigde ze uit voor een lezing, alweer door dr. J.E. de Quay. De bedoeling was om geld bijeen te brengen voor psycho-technische hulpmiddelen voor het beroepskeuzebureau. Dat lukte, maar het uitbreken van de oorlog in 1940 luidde het einde in van het zelfstandige beroepskeuzebureau. De Duitsers hadden daar andere ideeën over.⁴⁵

Jongens

Op jongeren vanaf 14 jaar had de arbeidsbeurs nauwelijks greep. ‘Het zijn bijna uitsluitend beroepsloozen die door reeds te langdurigen lediggang gevaar lopen te degenereren, terwijl hun werkloze vader er financieel weinig belang bij heeft of zij al dan niet arbeiden’, schreef de directeur in het jaarverslag van 1935.⁴⁶ Het was een landelijk probleem waarvoor vele oplossingen werden bedacht, zoals het twee-op-een stelsel (duobanen) en een arbeidsdienstplicht naar Duits voorbeeld. Voor de uitvoering daarvan was het nodig om inzicht te krijgen in de samenstelling van de doelgroep 14 – 24 jarigen. In 1936 ging bij wijze van proef in Breda en Nijmegen de jeugdregistratie van start. Een apart bureau, bemand door werkloze ‘intellectuelen’, ging aan de slag. Via de bevolkingsregisters spoorden zij alle jongens op geboren tussen 1916 en 1923 in de gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen. Per 1 september 1936 waren het er 5982. Hiervan gingen 2800 scholieren af. Om de twee maanden moest worden vastgesteld hoeveel van de jongens zonder werk waren. Eind 1937 waren dat er 638 op een totaal van 4154, dus minus de scholieren, zo’n 15%.⁴⁷ Al deze werkloze jongens schreven zich nu verplicht in bij de arbeidsbeurs wat de werkdruk niet weinig vergrootte.

Vrouwen en meisjes

Het aantal ingeschreven vrouwelijke werkzoekenden bleef klein, zeker in relatie tot het aantal werkende vrouwen. In de periode 1931 – 1937 bestond 24 % van de werknemers in de Bredase bedrijven uit vrouwen, terwijl het gemiddelde percentage vrouwen bij de werklozen over dezelfde periode 3.4% is.⁴⁸

In 1934 werd de bemiddeling voor vrouwen voor het eerst belangrijk. Door de terugloop in fabriekswerk boden nu fabrieksmeisjes zich aan als dagmeisje. Er bestond veel vraag naar dagmeisjes maar de bekwaamheid schoot tekort.⁴⁹ Dag- en avondcursussen moesten daar verbetering in brengen. Het ministerie van Sociale Zaken subsidieerde dit cursuswerk vanuit de wens de meer dan 30.000 Duitse dienstboden in Nederland door werkloze fabrieksmeisjes te vervangen. In Breda floeierde de dienstbode-opleiding van de catechisten op kasteel Bouvigne. De opleiding en plaatsing van dienstboden kwam te staan onder een rijksambtenares, mej. C.L.M.A. Frencken, een van de vijf zusters van mgr. F.B.J. Frencken. Zij hield zitting in het gebouw van de catechisten aan de Boschstraat 39. In drie jaar tijd leverde de opleiding 1000 meisjes af, die vrijwel allen geplaatst werden.⁵⁰ Een mooi resultaat waar de arbeidsbeurs wel jaloers op was.

Voor de vrouwen en dochters van gesteunde werklozen gold vanaf 1935 de verplichting zich in te laten schrijven als werkster. Een maatregel met weinig effect

want de vraag naar werksters was sterk teruggelopen door het grote aanbod van dagmeisjes. Het aantal ingeschreven vrouwen steeg van 721 in 1934 tot 1041 in 1936. Het aantal plaatsingen van 152 tot 274, van 20 tot 26%.

Kentering en omslag: 1939- 1941

Na de devaluatie van de gulden in 1936 leefde landelijk de industrie weer op. In Breda kwam die opleving maar traag op gang maar door een fikse uitbreiding van de werkverschaffing enerzijds en de algehele mobilisatie op 29 augustus 1939 anderzijds verminderde het aantal werklozen, het eerst onder jongeren. Het uitvoeren van militaire werken, zoals een kazernegebouw met stallen aan de Fellenoordstraat, uitbreiding van de cavaleriekazerne en een kantinegebouw bij de Chassékazerne deed het aantal werkloze bouwvakkers snel dalen. Ook op aanvullende civiel-technische werken zoals de tunnelbouw aan de Markkade, en de bouw van een nieuwe Maurits-Tram- en Willemsbrug, vonden veel arbeiders werk. Aan een groot aantal aanvragen kon zelfs niet worden voldaan.⁵¹

Na de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 daalde het aantal plaatsingen binnen de gemeente met 40%. De werkgevers keken liever eerst de kat uit de boom.

Was de oorlogstoestand niet ingetreden, *dan had het jaar 1940 voor onze beurs de gelegenheid gebracht om het plaatsingscijfer en de aantallen aanvragen en voldane aanvragen geweldig op te voeren*, stelt het jaarverslag teleurgesteld vast.⁵²

Export van werklozen

Van oudsher bestond er een aanzienlijke arbeidsmigratie naar Duitsland. In de crisisjaren viel die geheel weg. Toen de Duitse herbewapening op gang kwam, ontstond er opnieuw vraag naar Nederlandse arbeidskrachten. Landelijk speelde de vraag of werken in Duitsland als 'passend' kon worden beschouwd zodat bij weigering de steun kon worden ingetrokken. Minister Romme vond in 1937 van wel, met uitzondering van gewetensbezwaarden. Dat waren diegenen die vanuit hun politieke overtuiging in Duitsland blijf zouden geven van weerzin tegen de daar heersende opvattingen.⁵³ Maar, beklemtoonde hij nog eens in 1938: *Politieke bezwaren tegen het Duitse regime gelden zonder meer als zodanig niet.*⁵⁴

Al snel na de Duitse inval besloten Nederlandse en Duitse autoriteiten dat de werkloosheid voortvarend moest worden aangepakt. Veertien dagen na de capitulatie, op 24 mei 1940, viel er bij de districtarbeidsbeurs al een circulaire op de mat van de Rijksdienst voor Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Hierin worden de directeuren van de districtsarbeidsbeurzen verzocht de vacatures in Duitsland onder de aandacht te brengen. Vooral bouwvak- en metaalarbeiders zijn nodig, bij uitstek bedrijfstakken waar in Breda nog steeds werkloosheid heerste. Die werd nog versterkt omdat fabrieken moesten sluiten wegens gebrek aan grondstoffen.

Directeur E.C.L Snepvangers ging dan ook enthousiast aan de slag. De personeelsbezetting ging van 9 naar 15 medewerkers en het kantoor verhuisde van de Cingelstraat naar een school in de Catharinastraat 26. Al snel voegde de Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung een Duitse Fachwerber, K. Blank, aan de beurs toe. Zijn

PLAATST
EEN „KLEINTJE“
DWARSKADE 21, TEL. 2682.
ROOSENDAAL.

Arbeid voor jong en oud

ER KUNNEN WORDEN GEPLAATST IN DUITSCHLAND GROOTE AANTALLEN GESCHOOLDE, GEOPENDE EN ONGESCHOOLDE ARBEIDERS IN DE BOUW- EN METAALNIJVERHEID VAN 17 JAAR EN OUDER.

TEVENS WORDT GEVRAAGD VOOR EEN BUREAU TE BREDA EEN MANNELIJKE

kantoorbediende

DIE DE DUITSCHE TAAL SPREEKT EN SCHRIJFT EN KAN MACHINESCHRIJVEN.

AANMELDING BIJ DE GEMEENTELIJKE ARBEIDSBEURS TE BREDA OF BIJ HARE AGENTEN TIEN STADHUIZEN IN IEDERE GEMEENTE.

DE DIRECTEUR DER DISTRICTSARBEIDSBEURS TE BREDA.

5. Advertentie in 'Dagblad voor Noordbrabant en Zeeland' van 26 juli 1940. Kort na de Duitse inval werd in Breda het werken in Duitsland nog beschouwd als oplossing voor de werkloosheid. Er werd volop reclame voor gemaakt.

taak was namens de Duitse autoriteiten toezicht te houden op de werving voor Duitsland. Was werken in Duitsland aanvankelijk geheel vrijwillig, al in juni 1940 werd het aangemerkt als passende arbeid. Dat betekende dat weigeraars hun uitkering kwijt raakten. Het was het begin van de Arbeitseinsatz.

Werk voor iedereen!

Het wervingsbeleid mocht aanvankelijk succesvol genoemd worden. Directeur Snepvangers deed eind augustus verslag van de eerste acht weken. Op 4 juli 1940 vertrok het eerste transport uit het district Breda. De reis ging per trein of bus onder begeleiding van een of twee ambtenaren. Aan de grens of de algemene verzamelplaats vond de overdracht aan de Duitse autoriteiten plaats.

In totaal gingen van juli t/m december 1940, 1385 arbeiders uit het district op transport. Hiervan kwamen er 907 uit Breda. Ter vergelijking: in 1939 vertrokken er 100 man uit het district waarvan 28 uit Breda.

Behalve bij landbouwbedrijven in het Rijnland, kwamen de arbeiders terecht bij een bruinkoolmijn, verschillende machinefabrieken en bij de Rheinische Kunstseide A.G. te Krefeld. Vooral de laatste fabriek was in trek: er waren al 80 arbeiders geplaatst en er zouden spoedig 100 volgen. De arbeidsvoorwaarden waren er goed, zodat er veel vraag was om daar geplaatst te kunnen worden. Misschien speelde mee de bekendheid met het productieproces in de eigen Bredase fabriek, de Hollandse Kunstzijde Unie.

Het grootste deel der in Duitsland geplaatste arbeiders hebben zich vrijwillig voor dien arbeid aangemeld. In de gevallen waarin de aanvaarding van arbeid in Duitsland werd geweigerd, is uitsluiting van steunverlening, werkverschaffing of stopzetting der uitkeering uit de werklozenkas, gevolgd', schrijft Snepvangers vervolgens.⁵⁵

In de dagbladen verschenen in 1940 artikelen en advertenties met als kop:

WERK VOOR IEDEREEN
NIEMAND MEER WERKLOOS
ARBEID VOOR JONG EN OUD!

In de avonduren belegde de directeur propagandabijeenkomsten. De eerste, in het agentschap in Oosterhout, trok 130 arbeiders.

Niet iedereen was tevreden over het werken in Duitsland. Snepvangers maakt melding van terugkeerders, maar om hoeveel mannen het gaat, weet hij niet. Als redenen noemt hij: geen goede arbeidsvoorwaarden, angst voor luchtaanvallen, het eten niet kunnen verdragen en vrouw wil niet meer alleen blijven. Niet iedereen laat zich bij terugkeer weer als werkzoekende inschrijven. Zij wagen zich niet meer aan een tweede uitzending.

Samenvattend kan ik verklaren, dat men in het district Breda het werk in Duitsland over het algemeen een goed hart toedraagt en wij geen al te grote moeilijkheden zullen moeten overwinnen, zo eindigt Snepvangers, na nog gewezen te hebben op de zeer goede samenwerking met de Fachwerber en de Dienststelle in Tilburg.⁵⁶ Eind 1940 bekoelde zijn ijver en tot mei 1941 gingen vrijwel geen arbeiders uit Breda meer op transport. Het was al bekend geworden dat de Duitsers verdergaande plannen aan het smeden waren.

Verzet tegen uitzending

Niet iedere arbeidsbeurs legde zoveel ijver aan de dag als de Bredase beurs. Veel gemeenten hadden in augustus 1940 nog niet één werkloze naar Duitsland gestuurd. Sommige gemeentebesturen probeerden zoveel mogelijk arbeiders in de werkverschaffing te krijgen. De Duitsers dreigden nu om de ‘bemiddeling’ in eigen hand te nemen. Hun werkelijke bedoeling werd duidelijk: niet het oplossen van de werkloosheid maar de beschikking krijgen over een instelling die in korte tijd zoveel mogelijk arbeidskrachten naar Duitsland kon sturen. Tegenwerking van directeuren vond nog weinig plaats. Zij zagen aanvankelijk in de uitzending naar Duitsland een manier om eindelijk een einde te maken aan de werkloosheid.⁵⁷

Na de oorlog schrijft Snepvangers dat zijn betrouwbare medewerkers, de ‘goeden’, aan verlofgangers die niet terug wilden, in strijd met de voorschriften toch de ingeleverde distributiebescheiden teruggaven. De inschrijvingskaarten van weigerachtige steuntrekkers werkten ze weg, althans tot april 1942. Toen werd de ‘Arbeidsinzet’ een aparte afdeling in een ander gebouw, bemand door NSB-ers.⁵⁸

Het einde van de gemeentelijke arbeidsbeurs

Tijdens de crisisjaren groeide de overtuiging dat alleen de regering in staat was, vraag en aanbod op de arbeidsmarkt te overzien. De verwevenheid van het werk-

loosheidsvraagstuk met de internationale economische situatie was immers groot. De gemeentelijke autonomie moest daarom aan banden worden gelegd. De vraag of de totale arbeidsbemiddeling een rijkszaak moest worden, werd in de jaren 1938 – 1940 druk besproken. Deze discussie speelde zich voor een deel af binnen de Vereniging van Nederlandse Arbeidsbeurzen, waar de Bredase beurs in 1924 lid van was geworden.⁵⁹

In mei 1940 was deze discussie van Nederlandse zijde nog niet afgerond. Hoge ambtenaren van het departement van Sociale Zaken vonden de centralisatie ‘onwenselijk en on-Nederlands’. De Duitse autoriteiten drongen sterk aan op reorganisatie van de arbeidsbemiddeling, vooral omdat zij ontevreden waren over de resultaten van de bemiddeling naar Duitsland. Om conflicten met de Duitsers te vermijden, ging de top van het departement overstag. Op 24 september 1940 kwam door de oprichting van het Rijksarbeidsbureau de gemeentelijke arbeidsbemiddeling aan zijn einde. Het ging gepaard met een naamsverandering: geen beurs meer maar bureau. Bemiddelen is iets anders dan handel in menselijke arbeid, en handelen doe je op de beurs, vond het departement.⁶⁰

Op 1 mei 1941, de officiële door de Duitsers ingestelde ‘dag van de arbeid’, trad het Rijksarbeidsbureau in werking. De Bredase districtsarbeidsbeurs heette nu voortaan Gewestelijk Arbeidsbureau. De commissie van toezicht van werknemers en werkgevers verdween. Het betekende het einde van de gemeentelijke invloed.

Nabeschouwing

Twee wereldoorlogen markeerden begin en einde van de gemeentelijke bemoeienis met arbeidsbemiddeling. Aanvankelijk was de beurs opgezet met de tijdelijke bedoeling om vraag en aanbod bij elkaar te brengen. Al snel bleek hij een blijvertje. De aspiraties gingen verder: niet alleen werklozenbeurs maar ook actief streven naar de juiste man op de juiste plaats. Het conservatieve Bredase gemeentebestuur liep niet bepaald voorop bij de nieuwe ontwikkelingen. Zo wees ze een afdeling beroepskeuze verbonden aan de beurs van de hand, terwijl Breda een groot aantal ongeschoolden kende die in slechte tijden het eerst zonder werk kwamen. Het mocht allemaal niet teveel kosten. Dat gold ook voor de personeelsbezetting en de huisvesting. De resultaten bleven daardoor beperkt. Het aantal plaatsingen kwam nooit boven de 20% van het aantal ingeschrevenen.

De crisis van de jaren dertig reduceerde de beurs tot controle-instantie van de steunverlening. Het aantal plaatsingen daalde tot rond de 10%. Pas in 1937 werd een serieus begin gemaakt met het systematisch verzamelen van gegevens van werkzoekenden. Alles werd vastgelegd in een kaartstelsel. Dat kwam goed van pas bij het selecteren van arbeiders voor Duitsland vanaf juni 1940. De cijfers geven de indruk dat er in Breda, in tegenstelling tot andere gemeenten, enthousiast werd meegewerkt. Misschien een naïef idee van een gefrustreerde directeur dat de werkloosheid zo kon worden opgelost. Mogelijk is ook dat de cijfers te rooskleurig zijn voorgesteld om een goede beurt bij de Duitsers te maken.

Na de oorlog ging het arbeidsbureau in de nieuwe opzet pas echt van start. De in 1914 zo gewenste koppeling van werkloosheidsverzekering, steun en arbeidsbe-

middeling bestond niet meer. In de naoorlogse opgaande conjunctuur vond de ontwikkeling hiervan gescheiden plaats. Dat wreekte zich tijdens de eerste naoorlogse periode met aanzienlijke werkloosheid, eind jaren tachtig. Tussen de Sociale Dienst en het Gewestelijk Arbeidsbureau bestond geen formele relatie meer. Hoe konden werkloze bijstandstrekkers nu op werkwillegheid gecontroleerd worden?

De discussie leidde ten slotte in 2004 tot een nieuwe wet, de Wet Werk en Bijstand (WWB). In een 'keten voor werk en inkomen' werken arbeidsbureau, uitvoerder werknemersverzekering en sociale dienst samen aan de uitvoering van de opdracht 'Werk boven Inkomen'.⁶¹ Een oude gedachte, teruggekeerd in een nieuw jasje.

Het Gewestelijk Arbeidsbureau in oorlogstijd

Inleiding

Op 1 mei 1941 was de nieuwe organisatie een feit geworden. Het archief van het Gewestelijk Arbeidsbureau Breda begint echter in 1945. Van de periode 1941-1945 zijn geen jaarverslagen bekend en zijn er voor zover ik weet, ook geen documenten bewaard gebleven. Het enige dat ons ter beschikking staat is een verslag, opgesteld in 1946 op verzoek van het Rijksarbeidsbureau.⁶² Medewerkers geven daarin hun visie op het werken in bezettingstijd. Hoe gekleurd misschien ook, want geschreven vanuit het gezichtspunt van de overwinnaar, het geeft een beeld van de gang van zaken. Om dit beeld van de vergetelheid te redden, probeer ik het hier te schetsen. Het maakt duidelijk dat de vijftig jaar later wel gehoorde opvatting dat alle ambtenaren zich schikten en braaf deden wat de Duitsers ze opdroegen, op zijn minst ongenuanceerd is.

Goeden en slechten

Het verslag is opgesteld door de vroegere directeur van de gemeentelijke beurs, E.C.L. Snepvangers. Hij deelt het personeel in in 'goeden' en onbetrouwbaren, al of niet lid van de NSB. Bij de reorganisatie van 1941 was Ir. N.C.L.H.F. Sassen van Vlierden benoemd tot directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Breda met zes bijkantoren in West-Brabant. Snepvangers werd adjunct directeur - hoofd bemiddeling. Hoewel de NSB zijn uiterste best had gedaan om NSB-ers als directeur benoemd te krijgen, was dit bij slechts 9 van de 37 gewestelijke bureaus gelukt. Het ontbrak de NSB aan voldoende kwaliteit onder haar leden. Vanaf het begin was Sassen in een machtsstrijd gewikkeld met Fachberater Blank. Beiden vonden dat zij de hoogste baas waren op het bureau. Blank was al in juni 1940 toegevoegd aan het gemeentelijk arbeidsbureau door de Hauptabteilung Soziale Verwaltung. Hij moest namens de Duitse instanties toezicht houden op het juist uitvoeren van de regels.

De arbeidsdienstplicht

In april 1942 voerden de Duitsers de 'Dienstverpflichtung' in. Dat hield in dat

6. Het 'Huis Wijngaerde', Catharinastraat 9, was vanaf mei 1942 het onderkomen van de afdeling 'Arbeidsinzet'. De andere afdelingen van wat nu het Gewestelijk Arbeidsbureau heette, bleven in de voormalige Nutsschool aan de Catharinastraat 26.

arbeiders verplicht konden worden werk te aanvaarden in Duitsland, niet alleen de werklozen maar ook werkenden. Uit protest namen verschillende directeurs ontslag waaronder Sassen en zijn Eindhovense collega. Deze dienstplicht was in strijd met het volkenrecht, vonden zij. Hieraan kwamen de Duitse autoriteiten tegemoet door te bepalen dat voortaan de Fachberaters de dienstplichtformulieren zouden tekenen i.p.v. de directeurs. Dat compromis was voor de meesten aanleiding om weer aan het werk te gaan, om te voorkomen dat NSB-ers hun plaats zouden innemen. Sassen echter werd samen met zijn Eindhovense collega als gijzelaar opgesloten. Er moest blijkbaar een voorbeeld gesteld worden. Van juli 1942 tot december 1943 zat hij gevangen. Per 1 augustus 1943 kreeg Sassen op last van de Duitsers zijn ontslag. Daaraan heeft zijn slechte verstandhouding met Blank waarschijnlijk bijgedragen. In zijn plaats kwam een NSB-er.

De afdeling 'Arbeidsinzet'

Hoewel volgens Snepvangers de gijzeling van hun directeur de geest van verzet onder de 'goeden' stimuleerde, maakte de nieuwe situatie de sabotagemogelijkheden niet groter. 'Arbeidsinzet' werd een aparte afdeling onder leiding van de NSB-er J. Noordhoff, gestuurd door het Rijksarbeitsbureau. Snepvangers beschrijft deze Noordhoff, een jeugdstormleider, als nog erger dan Fachberater Blank. De afdeling

kreeg huisvesting in een ander gebouw en trok een twintigtal NSB-ambtenaren aan. Het gehalte daarvan was bedroevend zodat het ontslagen regende. Zo was een werker aangenomen als typiste, een slagersongen als kantoorbediende en een tuinman als ambtenaar in algemene dienst. Blank zag na verloop van tijd wel in dat het zo niet ging, wat voor de 'goeden' een mooie gelegenheid was om gelijkgezinden daar geplaatst te krijgen. Noordhoff vertrok in 1943, zijn opvolger was 'goed'.

Snepvangers' afdeling Arbeidsbemiddeling had al in 1941 de bemiddelingsadministratie zodanig 'hervormd' dat op de kaarten alleen gegevens kwamen te staan die bij Blank geen kwaad konden. Het was ook niet zo moeilijk de kaarten van steuntrekkers te laten verdwijnen. In de nieuwe opzet die werd opgelegd, lukte dat niet meer. De afdeling bemiddeling probeerde nu zo veel mogelijk werk in Nederland aan te bieden aan deze categorie. Blank hield zelf ook een archief bij, waarschijnlijk vermoedde hij wel dat hij voor de gek werd gehouden. Het vergelijken van gegevens leidde keer op keer tot chaos. Per 1 juli 1943 was voor Blank de maat vol, hij verving Snepvangers door een NSB-er. Zowel Sassen als Snepvangers keerden op 29 oktober 1944 (de dag dat Breda door de Polen werd bevrijd) weer op hun oude post terug.

De jaarklassenactie

Een interessant inkijkje in de sabotagemogelijkheden geeft W.A. Bruekers, sinds 9 juni 1941 belast met het verzorgen van de transporten naar Duitsland. In mei 1943 begon het oproepen van jonge mannen van de jaarklassen 1920 – 1935, in totaal 17 jaarklassen. Alle mannen geboren in die jaren moesten zich melden bij de afdeling Arbeidsinzet voor werk in Duitsland, te beginnen bij 1921 en gevolgd door 1922, 1923, 1924 en 1920. Dagelijks waren dat 300 – 400 mannen uit Breda en de omliggende gemeenten. De leider van de afdeling Arbeidsinzet beoordeelde wie wel en wie niet in aanmerking kwam voor uitzending. Uitgezonderd waren landarbeiders en arbeiders uit de voedings- en wapenindustrie. Zij kregen een Ausweis van de 'betreurende Dienststelle', een Duitse toezichthouder op de bedrijfstak, en een stempel op de distributiestamkaart. Geen stempel, geen bonkaarten. Mannen zonder Ausweis probeerden ook zo'n stempel te bemachtigen en vaak met succes. Zonder bonnen was het moeilijk onderduiken. Bijna de hele lichterding 1921 bleek ineens uit landarbeiders te bestaan. Slechts enkelen vertrokken naar Duitsland, in hoofdzaak avonturiers, volgens Bruekers. Dit stemt overeen met landelijk bekende cijfers. De omvang van de lichterding 1921 bedroeg 61.000 man. Uiteindelijk vertrokken hiervan 2935 man. Er waren ruim 18.000 weigeraars, 43.000 vrijstellingen en ruim 3000 afgekeurden. Ausweisen bleken op grote schaal te worden vervalst.⁶³

Sabotage door artsen

Als reactie hierop kwam een groot aantal NSB-ers de afdeling versterken om controle uit te oefenen. De sabotage moest daarop verlegd worden, en wel naar de afdeling medische keuring. Overleg over bepaalde personen leidde steeds tot afkeuring. De arts Van Loenhout moest zijn werk staken na controle door een NSB-arts.

Van Loenhout verdween naar een concentratiekamp. Later werden de keuringsartsen vervangen door NSB-ers en Duitsers, en moest men zijn heil zoeken in het vervalsen van gegevens. Zieke, al afgekeurde 'stand-ins' gingen met de gegevens van de te keuren persoon naar de arts. Dat had in alle gevallen succes volgens Bruekers. Tot het einde maakte de afdeling gebruik van een stempelhandtekening van de directeur onder vervalste gegevens. Ook toen de directeur al lang weg was.

Transportleider Bruekers

Een groot aantal mannen ontsprong dus de dans. Toch gingen elke dag 160-170 mannen op transport. Dat gaf nieuwe mogelijkheden tot sabotage. Bruekers en zijn medewerkers hadden twee identieke lijsten van mannen die op transport gingen. Op het station in Breda kregen ze allen een spoorkaartje en tekenden op de lijst. Een aantal ging daarna naar huis en hun naam werd op de ene lijst doorgestreept. Deze lijst was voor de ambtenaren aan de grens. De andere lijst zonder doorhalingen ging retour naar Blank zodat voor hem allen vertrokken waren. Als aan de grens bleek dat mannen wel op de lijst stonden maar niet waren komen opdagen, kreeg Blank daarvan bericht. Hij stuurde dan de politie-agenten van de vrijwillige hulppolitie (allen NSB-ers) op pad om de mannen op te halen. Bruekers zegt honderden mannen behoeft te hebben voor uitzending. Hoe hij tot een selectie van te redden mannen kwam, vermeldt hij niet.

De lichter 1924 ging bijna in zijn geheel richting Duitsland. Het verlenen van Ausweisen was afgeschaft omdat het er veel te veel waren in Duitse ogen. Dat viel echter ook niet vol te houden want er ontstond een kritieke situatie bij de Nederlandse 'kriegswichtige' bedrijven. Het leidde tot een voortdurende controverse tussen de Duitse instanties. Uiteindelijk werd de jaarklassenactie na enkele maanden stopgezet omdat er veel te veel onderduikers waren. Die wakkerden de onrust onder de bevolking aan en dat was niet in het belang van de bezetter.

Arbeiders die met verlof uit Duitsland kwamen en niet meer terug wilden, moesten weer aan bonkaarten geholpen worden. Hiervoor waren er goede relaties met distributie-ambtenaren.

Vrouwendienstplicht

Vrouwendienstplicht moest een deel van het arbeiderstekort opvangen. In mei 1943 brak een landelijke staking uit na de bekendmaking dat de onderofficieren van het voormalige Nederlandse leger in krijgsgevangenschap gevoerd zouden worden. In Breda stakten ook de 'winkeldames' van Vroom en Dreesmann en Raming. Zij werden veroordeeld tot arbeidsdienstplicht bij de Hero. De medewerksters van de afdeling Vrouwen van het Arbeidsbureau, de dames Gassner, Spronck en Meeuwissen, weigerden hiervoor de inschrijvingskaarten in te vullen. Zij werden niet alleen 'fristlos entlassen' maar moesten als aanvullende straf kiezen tussen een enkele reis kamp Vught of ook verplicht werken als fabrieksarbeidster bij de Hero. Natuurlijk kozen zij het laatste.

Het einde is nabij

Nadat registratie van arbeiders via de bevolkingsregisters door weigerachtigheid van de burgemeesters mislukt was en ook de jaarklassenactie vrijwel niets had opgeleverd, bedachten de Duitsers in 1943 een nieuwe methode: het Zurückstellungsverfahren. Bedrijven moesten op kaarten aangeven wie er op het bedrijf werkten en wie daarvan onmisbaar was. Die laatste kregen dan een Ausweis. De L.O., landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers, organiseerde het verzet hiertegen door instructies te geven hoe kaarten met gefingeerde namen moesten worden ingevuld om de echte kaarten te laten verdwijnen. Op de Bredase afdeling Arbeidsinzet had het personeel contacten met een lid van de L.O.⁶⁴ De beheerder van de Z-kaarten administratie, Sips, was uit angst voor de Duitsers dermate fanatiek dat hij de sabotage hinderde. Waarschijnlijk, maar de bronnen geven daar geen duidelijkheid over, is door de L.O. overleg gepleegd met een KP (knokploeg). Daar zal het idee geboren zijn om Sips uit de weg te ruimen. Hierover was met Sinepvaarders overleg gepleegd. Dolle Dinsdag (5 september 1944) maakte dat het bijplannen bleef. Fachberater Blank had een dag eerder het hazenpad gekozen. Breda verkeerde in de uiterst gelukkige omstandigheid dat de bevrijding toen niet lang meer op zich liet wachten. De stad bleef zo gespaard voor de hongerwinter en voor de grote razzia's die eind 1944 en in 1945 boven de grote rivieren en in het nog niet bevrijde Limburg zouden plaats vinden.

Wij zullen hen niet vergeten

Het bovenstaande is een klein deel van wat er werkelijk gebeurd is omdat slechts enkele medewerkers bereid bleken hun ervaringen op te schrijven, zegt Sinepvaarders. Een aantal ambtenaren is niet erg genegen om verslag te doen van het verleden. Naar de reden kunnen we slechts gissen. Wilden ze zo gauw mogelijk vergeten? Een begrijpelijke reactie na 1945.

Helaas zijn er geen cijfers die een beeld geven van de omvang van de Bredase arbeidsinzet, noch van het aantal onderduikers. Eén cijfer is wel bekend: van degenen die niet meer terug kwamen van de Arbeitseinsatz. Landelijk zijn het er meer dan 8000, daarvan kwamen er 40 uit Breda⁶⁵. Zij zijn niet de enige slachtoffers.

Zo moedig zijt gij heengegaan
Toen gij van ons moest scheiden
Gij lachtet dapper toen uw zus
Uw vader, moeder schreiden.

Ver van het vredig vaderhuis
Door ruwe hand gedreven
Verloort gij in dat vreemde land
Uw blije jonge leven

Dit is de tekst op het bidprentje van Cornelis Hendrikus Moen (14 augustus 1924 - 17 december 1944). Hij kwam bij een bombardement op de fabriek waar hij werkte om het leven en ligt begraven in Frankfurt am Main. Zijn moeder vertelde mij dertig jaar later, in 1974, dat haar zoon eigenlijk wilde onderduiken. Uit angst hadden zij en haar man er bij hem op aangedrongen wel te gaan.

Ga nou maar jongen, want anders pakken ze ons. Als een goed zoon had Kees daaraan gehoor gegeven. Hij werd maar 20 jaar.

AANTEKENINGEN

1. P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979), 20.
2. Dagblad voor Noord-Brabant, 18 april 1908.
3. SAB (Stadsarchief Breda), gemeenteraadsnotulen, 30 januari 1909.
4. Verslagen opgenomen in gemeenteverslag.
5. Het eerste arbeidersraadslid was Johan Vissers. Zie hiervoor: A. Laenen, 'Johan Vissers, de eerste werkmans in de Bredase gemeenteraad 1901 - 1907', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 50 (1997), 140-168.
6. SAB, gemeenteraadsnotulen, 2 april 1910.
7. SAB, gemeenteraadsnotulen, 6 november 1909.
8. Zie hiervoor: Vroukje Muntjewerff, 'Jaren van honger en ellende' in: *Jaarboek De Oranjeboom* 58 (2005), 94.
9. SAB gemeenteraadsnotulen, 18 november 1911.
10. SAB, gemeenteraadsnotulen 21 maart 1914.
11. SAB, gemeenteraadsnotulen 1 augustus 1914.
12. SAB, II 58 nr.35 en 34.
13. SAB, II 58 nr. 36.
14. SAB, (afd. II-58) inv.nr. 3, Verslag van den Dienst der Arbeidsbemiddeling en Werkloosheidsverzekering 1919.
15. SAB, gemeenteraadsnotulen, 2 april 1910.
16. *Bredasche Courant*, 8 december 1909.
17. Het waren A.A.A. Meeuwesen, A. Reigersman en J.J.L. Teychiné.
18. *Bredasche Courant*, 8 juli 1911.
19. *Dagblad voor Noord-Brabant*, 10 juli 1911.
20. *Bredasche Courant*, 18 juli 1911.
21. geciteerd in: H. van Raak (red.), *'t Roode spook sluipt door Breda'* (P.v.d.A Breda, 2005), 30.
22. Bijvoorbeeld: raadsnotulen van 17 september 1910, 435.
23. Bijvoorbeeld M.J.M., Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda III* (Breda, 1990), 235, 242. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.) *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850.* (Tilburg, 1977), 276, 284, 335.
24. Voor de ontwikkeling van het werklozenfonds zie mijn artikel 'Jaren van honger en ellende' in *Jaarboek De Oranjeboom*, 58 (2005), 87-115.
25. SAB, gemeenteraadsnotulen, 8 juni 1918, 370, 422.
26. De woning Annastraat 19 ligt links van de ingang naar het Stads erf.
27. SAB, gemeenteraadsnotulen, 3 september 1918.
28. SAB, II 58, nrs. 2 en 4.
29. Cijfers ontleend aan Duijghuisen *Geschiedenis van Breda III*, 239.
30. SAB, II 58, nrs 3 en 4
31. SAB, II 58, nr. 6 genoemd worden : Vleeschsnijmachinefabriek 'Vertex', Timmerfabriek 'De Hoop', Dekkers' brandkastenfabriek, N.V. Ned. Textiel en Passementfabriek v.h. C. Mouwen en Zn., N.V. Conservenfabriek.

32. SAB, II 58, nr. 5. Het betrof de vroegere kapel van het Gasthuis aan de Boschstraat, in de 19^e eeuw verbouwd tot Marechaussee kazerne.
33. SAB, II 58, nr. 7.
34. SAB, archief van de Bredasche Bestuurdersbond, notulenboek 1926 – 1932.
35. Breda, Princenhage en Ginneken. Teteringen was in 1928 afgehaakt.
36. *Industrieële vestigingsfactoren der gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage, Teteringen* 4 dln. (Etin, Tilburg, 1938)
37. Brief aan B&W, 12 februari 1933.
38. Zie hiervoor: Vroukje Muntjewerff, 'Jaren van honger en ellende', in : *Jaarboek De Oranjeboom*, 58 (2005), 107
39. Ginneken en Princenhage hadden hun eigen stempelpost. De gemeenten droegen aanzienlijke bedragen bij aan de steun.
40. B. A. Sijes, *De Arbeidsinzet*. ('s-Gravenhage, 1990), 76.
41. SAB, II 58, nr. 20 en 21.
42. SAB, II 58, nr. 20 en 21.
43. SAB, gemeenteraadsnotulen, 26 juli 1928, 755.
44. SAB, II 58, nr. 12, I-5, doos 440/IIIa.
45. SAB, I-5, 440/III en 440 /IIIa.
46. SAB II 58 nr. 18.
47. ETIN rapport, deel I, 72.
48. ETIN rapport.
49. SAB, II 58, nr. 18.
50. *Dagblad voor Noord Brabant en Zeeland*, 15 december 1938
51. SAB, II 58, nr.22.
52. SAB, II 58, nr. 23.
53. Sijes, *Arbeidsinzet*, 39.
54. *Dagblad voor Noord-Brabant en Zeeland*, 21 december 1938.
55. SAB, I-5, 439/I, brief 28 augustus 1940.
56. SAB, I-5, 493/I, brief van 28 augustus 1940.
57. Sijes, *Arbeidsinzet*, 75 e.v.
58. SAB, bibliotheek nr. D-236.
59. Zie b.v. *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, oktober 1939
60. Sijes, *Arbeidsinzet*, 97...
61. www.cwinet.nl
62. SAB, bibliotheek D 236, *Arbeidsbureaux in bezettingstijd, verslag Breda*.
63. Sijes, *Arbeidsinzet*, 283.
64. J. Buitkamp, *Verzet in West-Brabant van de L.O./L.K.P. en Trouw* (Breda, 1984), 94.
65. J. Sadee en C. Lossez, *We zullen hen niet vergeten. Bredase slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van het conflict Nederland – Indonesië* (Breda, 1992).